

АЛЖИРСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА: СТРАТЕГІЧНІ УРОКИ ТА ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Литвиненко Олександр Валерійович,
доктор політичних наук, професор

Проаналізовано французьку політику під час Алжирської війни 1954–1962 рр. і визначено можливі стратегічні уроки для пострадянського простору, де досі триває процес розпаду Російської/Радянської імперії.

Ключові слова: Алжирська війна, імперія, контрповстанська боротьба, стратегічні уроки.

*Важкий вибір у розпачливий день
Покрити себе ганьбою або піти
Дж. Свіфт*

Національно-визвольні рухи – суспільний феномен, який багато в чому визначив обличчя ХХ ст. і сформував політичну карту нинішнього світу. Імперії, проти яких було спрямоване вістря національних рухів, намагалися утримати підлеглі території порізному. Поступками, переговорами, але найчастіше – силою. Іноді повстанців вдавалося втихомирити.

Однак після військової перемоги завжди наставало завтра, і з'ясовувалося, що хоча вогнище опору згасло, але під попелом поразки залишився жар, від якого знову може розгорітися полум'я боротьби. І новий вогонь через певний час спалахував ще сильніше, причому в найбільш небажаний для імперії момент. Одна з найразючіших історій військового успіху, що обернувся політичною поразкою, – війна Франції в Алжирі¹, яка палала з 1954 по 1962 рр. і коштувала життя сотням тисяч людей².

¹Ця стаття, підготовлена на основі виконаного автором дослідження в Королівському коледжі оборонних наук (Лондон, Велика Британія), аналізує версію алжирських подій, яка була викладена британським істориком Алістером Горном у його надихаючій на роздуми книжці «Варварська мирна війна» (Alistair Horne. A Savage War of Peace: Algeria 1954–1962. – New York: The Viking Press, 1977).

²Самі алжирці говорили про понад 1 млн співвітчизників, більш зважені оцінки сягають 400–600 тис. Про масштаб подій свідчить і такий факт: під час піку кризи у 1960 р. в Алжирі було розгорнуто 800-тисячну французьку армію.

Для пострадянського простору, процес постімперського переформатування якого триває та з кожним роком набуває усе жорсткіших форм, стратегічні уроки давньої війни, насамперед помилки сторін у сфері великої стратегії, виглядають на диво актуальними.

Французька поразка в Алжирі – яскравий приклад, що підтверджує слова імператора французів Наполеона Бонапарта про те, що у тривалій перспективі дух завжди перемагає меч. Алжирська війна також свідчить, що національне лідерство – це не тільки непоступлива послідовність, а й гнучкість і здатність, визнавши свою поразку, змінити національний погляд на ситуацію, перегорнувши сторінку. А це дуже не просто.

Алжир був жорстко завойований Францією у 1830 р. і вже у 1848 р. проголошений її невід'ємною частиною³. За наступне століття європейське населення Алжиру, яке часто називали «чорноногими»⁴, зросло до 1 млн осіб. Переважно це були вихідці із Франції,

³Територія країни була розділена на три департаменти. Можливість відновлення незалежності, яка допускалася у невизначеному майбутньому для колоній і протекторатів, не розглядалася навіть теоретично. У правовому сенсі Алжир став територією Франції.

⁴Існує багато варіантів походження назви, найбільш імовірна – від чорних черевиків, які носили французи в Алжирі, на відміну від тубільного населення.

Італії та Іспанії. Ця меншість становила близько 10 % населення Алжиру, однак беззастережно домінувала і в економіці, і в політиці країни.

Мусульманське населення Алжиру, розділене на дві великі групи арабів і кабілів, які історично перебували у складних відносинах між собою, перебувало у підлеглому становищі. Його було позбавлено реальних прав на самоврядування. Вибірчий закон, який діяв у країні, прирівнював голос одного «чорноногого» до голосів дев'яти «мусульман»⁵.

Економічна й політична нерівність поряд із глобальним процесом національного підйому в колоніальному світі стала каталізатором алжирського націоналізму. Попри кілька десятиліть французьких спроб провадити політику асиміляції – до речі, спроб доволі непослідовних і суперечливих, алжирські національні почуття і, трохи пізніше, національно-визвольний рух зростали як на дріжджах. Особливо цей процес прискорився після закінчення Першої світової війни. Блискавичний розгром Франції німцями у 1940 р. ще більше прискорив процес⁶. Після низки бунтів, найбільший із яких стався 8 травня 1945 р., загальне повстання на чолі із Фронтом національного відродження (*National Liberation Front (Algeria) – FLN*) вибухнуло 30 листопада 1954 р., коли відзначалося велике католицьке свято – День усіх святих.

Як завжди буває в таких конфліктах, Алжирська війна не була битвою двох сторін. Для *FLN* харкі (місцеві профранцузькі військові формування), кадії (керівники місцевих адміністрацій), помірковані «мусульмани» й, понад те, різні фракції всередині самого Фронту були набагато більш пріоритетними цілями, ніж французькі війська та влада.

У перший період війни, приблизно до 1958 р., компроміс між французами й алжирцями-мусульманами ще був можливий. Помірковані серед «мусульман» і «чорноногих» (серед останніх вирізнявся великий письменник-екзистенціаліст Альбер Камю) відіграва-

ли важливу роль. Однак після конференції у Суммані 1956 р. Фронт зайняв непримиренну позицію, наполягаючи на повному й негайному відході французів. Стратегією *FLN* стало руйнування майданчика для компромісу у спосіб провокування ворожості між двома алжирськими громадами – «мусульманами» і «чорноногими». Помірковані полягли першою жертвою війни. У результаті Фронту вдалося знищити суперників у «мусульманській» громаді й стати її єдиним представником.

Це відбувалося на тлі прогресуючої слабкості Французької держави. Парламентську Четверту республіку роздирали протиріччя й політичні чвари, а її керівництво не могло розробити й реалізовувати бодай якусь продуману стратегію. Втім, це звичайна плата за парламентську демократію у країнах, розколотих політично.

У 1956 р. наспіла й Суецька криза, коли після окрику з Вашингтона й Москви Париж і Лондон були змушені вивести свої війська з Єгипту. Криза виявила реальний статус європейських держав: ера великодержавності для них завершилась. У Парижі розуміли одне: після трагедії 1940 р. і ганьби Дьєнб'єнфу⁷, де французи здалися в'єтнамським націоналістам, Франції потрібно виграти Алжирську війну. Цілісність священної французької території мала бути збережена. Холодна війна теж внесла свою лепту в нездатність французів розглядати інші рішення, крім війни до переможного кінця. Військові боялися, що якщо Франція піде з Алжиру, то Мерс-ель-Кебір, одна з найкращих гаваней західного Середземномор'я, стане базою радянського флоту.

У політичній грі пізньої Третьої республіки й весь період Четвертої республіки лобі громади «чорноногих»⁸ відігравало дуже важливу роль. Їхнім гаслом стосовно алжирських «мусульман» було «тягти й не пускати», що означало: жодних реформ, жодної лібералізації, що розцінювалося як зрадництво. Блокувалися реформаторські пориви Парижа, зокрема реформи уряду Народного фронту на чолі з Леоном Блюмом у 1936 р. Дії лобі «чорноногих»

⁵ Тут і далі визначення «мусульмани» використовується виключно як звичне позначення тубільного населення. Автор усвідомлює певну некоректність такого вживання цього слова, але вважає за можливе все ж використовувати його виключно для економії місця.

⁶ Частина майбутніх лідерів алжирського національного руху за часів Другої світової воювала на боці Німеччини, розглядаючи її війська як визволителів від французького панування. Водночас інші майбутні повстанці успішно служили у французькій армії.

⁷ Французький укріплений район у В'єтнамі, взяття якого в'єтнамцями та капітуляція французького гарнізону у 1954 р. означали поразку Франції, а за кілька місяців і її відхід з Індокитаю.

⁸ У європейській громаді Алжиру виокремлюється кілька надбагатих сімей, які сконцентрували економічну та політичну владу у країні й відігравали помітну роль у Парижі. Ці сім'ї по праву можна назвати «олігархічними», використовуючи відомий пострадянський термін.

виявилися досить успішними: всі реформи й поступки в Алжирі були обмежені й відбувалися запізно для того, щоб захистити інтереси Франції. Шлях блискучих перемог призвів «чорноногих» до тотальної поразки, але це сталося пізніше. Наразі ж вони тріумфували.

Ескалація бойових дій висунула на політичну авансцену французьку армію, точніше, групу впливових генералів і полковників-десантників. Політично наївні й навіть обмежені силовики успішно (з військового погляду) захищали французький Алжир, але в перспективі це наближало відхід Франції з цієї країни. Утім, серед генералів того покоління був один виняток – Шарль де Голль, справжній політичний і національний лідер Франції.

Армія відіграла вирішальну роль у приході де Голля до влади, однак він не став маріонеткою генералів, як ті сподівалися. Після 1958 р. його алжирська політика пройшла кілька стадій. Від вигуку «Хай живе французький Алжир!», що надихнув армію, через самовизначення Алжиру до максими – «піти з Алжиру сьогодні означає залишитися в ньому назавжди». Однак до 1960–1961 рр. фінішна точка еволюції поглядів де Голля була аж ніяк не очевидною, а самого президента охрестили «князем невизначеності». Загалом, до цього періоду політика Франції залишалася реактивною, опортуністичною і визначалася не Парижем, а місцевою владою в Алжирі, лобі «чорноногих» і командуванням армії. Таким чином, протягом тривалого періоду війни цілісна політична стратегія підмінювалася досить успішною воєнною контрповстанською стратегією.

Теоретично в 1954 р. Франція мала чотири основні стратегічні альтернативи: інтеграцію, апартеїд, відхід і підтримання статус-кво. Інтеграція означала юридичне визнання рівності європейців і мусульман і, що складніше, реалізацію такого визнання на практиці. Мусульмани – громадяни Франції – мали одержати всі політичні й економічні привілеї європейців. У короткочасній перспективі цей вибір був би доволі успішним, але його результатом стала би драматична зміна демографічної структури населення Франції. Мусульмани вже в середині 1950-х становили б помітну меншину – від 10 до 20 %. Довгострокові результати інтеграції передбачити було неможливо.

До слова, рішення Й. Сталіна про повну інтеграцію Західної України в УРСР стало найважливішим чинником перемоги над повстанським рухом, однак через 40 років діти повстанців та їхніх симпатиків відіграли ключову роль у здобутті Україною незалеж-

ності⁹. Утім, інтеграція була єдиним шляхом, що знищував причини для збройної боротьби, формував надійну базу «французького Алжиру» через створення «алжирської Франції».

Політика інтеграції була можлива до 1958 р. Однак лобі «чорноногих» мало дуже сильні позиції, а уряд Четвертої республіки був надто слабким. Прихід до влади націоналіста де Голля, з його містичним ставленням до Франції, зробив цей вибір нереальним. Другою стратегічною можливістю був апартеїд, тобто послідовне розділення двох громад. Досвід ПАР свідчить, що цей вибір міг бути лише тимчасовим, перехідним. Утім, у 1954–1962 рр. серед «чорноногих», особливо в еліті, було достатньо прихильників таких ідей. Але вони не мали справжнього лідера, Алжир занадто близько розташований до Європи, події відбувалися вже після Другої світової, у якій расисти зазнали нищівної воєнної та політичної поразки тощо. Таким чином, апартеїд не був реальною опцією.

Третє рішення полягало у відході французів. Ситуація підштовхнула де Голля до прийняття цієї ідеї, однак, якби вибір було зроблено раніше, результати для Франції й особливо «чорноногих» були б істотно кращими. Шанс реалізувати цю можливість у 1956 р. мав найрозумніший і найрішучіший лідер Четвертої республіки прем'єр-міністр П'єр Мендес-Франс¹⁰, однак блискуча операція французької розвідки – викрадення лідерів *FLN* (Ахмеда бен Белли та ін.) – знищила його. Це була перша, але, на жаль, аж ніяк не остання ситуація, коли успіх військових або спецслужб руйнував французьку політику.

Реально Франція обрала четверту альтернативу, у край неефективну й небезпечну у стратегічній перспективі, але найпростішу та природну для політиканів. Вони вирішили в міру сил підтримувати статус-кво і не думати про майбутнє¹¹. Лише після Філіпвільських убивств 1955 р., коли бійці *FLN* убили

⁹ У цьому контексті варто звернути увагу на дві дуже цікаві мемуарні роботи (*Судоплатов П. Разведка и Кремль* / П. Судоплатов. – М., 1997; *Савинков Г. Большая охота* / Г. Савинков. – М., 2002), які репрезентують доволі вичерпний виклад радянської стратегії щодо упокорення Західної України.

¹⁰ П'єр Мендес-Франс забезпечив мирний і успішний вихід Франції з Марокко і Тунісу, зберігши інтереси країни в цих державах. Він ризикнув розпочати переговори з керівництвом *FLN* і мав певні шанси на успіх.

¹¹ У такий спосіб діє будь-яка політична система, яка не має справжнього лідера. Причому характер режиму – демократичний чи авторитарний – у цьому випадку значення фактично не має.

123 людей (з них – 71 француз), серед яких були жінки похилого віку й діти, французький уряд розгорнув додаткові війська в Алжирі. Перебіг подій змусив Францію поставити все на карту контрповстанської боротьби.

І цей вибір почав давати результати. Найжорстокішими заходами армія виграла битву за Алжир, зупинивши терор у столиці країни. Ця битва стала першою великою французькою військовою перемогою, але катастрофічною політичною поразкою. У 1956–1957 рр. *FLN* організував понад 800 терактів у місті Алжирі, широко використовуючи молодих жінок. Французька адміністрація передала відповідальність за підтримання порядку в місті армії, насамперед десантним військам. Вони зуміли відновити відносний спокій. Терористичні мережі були майже знищені. Однак брак часу, страх втратити контроль над столицею і багатий досвід колоніальних війн спровокували широке застосування катувань. Ця жорстокість спричинила громадянські протести у Франції та вдарила по французьких позиціях за кордоном, насамперед в ООН і США. Парадоксально, але беззаперечний військовий успіх у битві за Алжир сформував у світовій громадській думці стійке уявлення про алжирську війну як колоніальну, несправедливу для Франції.

Французькі головнокомандувачі – генерали Рауль Салан (1957 р.) і його наступник Моріс Шалле (1958 р.) – змогли виробити досить ефективну воєнну контрповстанську тактику і стратегію, підтриману зусиллями цивільної адміністрації. Загалом ця стратегія містила три основні напрями. Перший – зруйнування бази підтримки *FLN*, її ізоляція від населення та міжнародної допомоги. Щоб обмежити іноземні поставки, французька армія побудувала лінію фортифікаційних споруд уздовж алжирсько-туніського кордону, т.зв. лінію Моріса. За час війни повстанці так і не змогли прорвати цю лінію. А треба зазначити, що Туніс, який і сам нещодавно здобув незалежність від Франції, надавав дуже потужну підтримку повстанцям.

Французи намагалися вбити клин у стосунки між повстанцями та місцевим мусульманським населенням. У 1956 р. генерал-губернатор Жак Сустель¹² створив спеціальну адміністративну секцію при Секретній збройній організації (фр. *Organisation de l'armée secrète* – *OAS*), що стала досить ефективним

знаряддям руйнування таких стосунків. *OAS* допомагала сільському населенню й водночас збирала розвідувальні дані.

У 1958 р. президент Франції де Голль проголосив у місті Константіна амбіційний план соціально-економічного розвитку Алжиру. Французи успішно намагалися залучити мусульман для підтримки інтересів Франції. І це вдалося. У 1961 р. налічувалося понад 250 тис. харкі, солдатів-мусульман, які боролися на боці Франції. Утім, «пряником» справа не обмежувалася. Мусульманське населення змушували залишати їхні домівки та переїжджати в нові поселення, контрольовані армією. У 1957–1960 рр. близько 3 млн мусульман (третина населення) було переміщено. Умови життя в тих поселеннях були жахливі. І хоча ця програма, з одного боку, руйнувала зв'язки між *FLN* і сільським населенням, з іншого – вона ж спонукала раніше лояльних Франції мусульман підтримати ідею незалежності.

Другим напрямом стала вельми ґрунтовна розвідувальна робота – як агентурна, так і по лінії технічної розвідки, насамперед радіоперехоплення. Французька армія мала достатньо інформації про *FLN* та його плани. Було налагоджено не тільки збирання, а й професійний аналіз та оперативне постачання інформації бойовим підрозділам, у т.ч. мобільним групам. Третій напрям саме і полягав у створенні невеликих, мобільних і високопрофесійних бойових груп на вертольотах. Їх метою було знищення підрозділів *FLN* на місцевості. На них оголосили справжнє полювання.

Важливо й те, що французька армія була не обмежена в засобах. Застосовувалися катування й інші «гострі методи», причому не тільки під час битви за Алжир, а й пізніше. Наприклад, широко використовувалися групи, замасковані під повстанців. Як бачимо, французька стратегія в Алжирі докорінно не відрізнялася від радянської стратегії в Західній Україні у 1944–1953 рр. Що ж, схожі умови колоніальної війни призводять до застосування аналогічної тактики і стратегії.

У 1960 р. генерал Шалле був близький до військової перемоги в Алжирській війні. Повстанську активність звели до мінімуму. Однак у цієї медалі був і зворотний бік. Французьке суспільство було по горло сите війною. Анти-воєнні протести не тільки лівих, а й багатьох лібералів дедалі збільшували число прибічників відмови від війни. Міжнародна громадська думка була майже однастайна, засуджуючи дії Франції. Основними чинниками цього були: інформація про жорстокість французів,

¹² Жак Сустель (1912–1990) – видатний французький антрополог, герой руху Спротиву, зокрема керівник спецслужби де Голля у Лондоні, прихильник стратегії інтеграції Алжиру у Францію.

успішна пропаганда *FLN*¹³ і стійкий консенсус між двома супердержавами (США та СРСР) – Франція має піти¹⁴.

І останнє, але не за значенням: французька контрповстанська стратегія стала ключовим чинником мусульманської ворожості до французького правління. Кожен військовий успіх породжував нових і нових бійців *FLN*. Де Голль спробував використати тимчасову слабкість *FLN* і запропонував почесний мир. Однак він не врахував, що керували фронтом політики-націоналісти, а не солдати. Відповідь *FLN* на мирні пропозиції – створення Тимчасового уряду у вигнанні. Імовірно, саме цей момент став переломним для генерала-президента. Досі де Голль вірив у можливість зберегти тісні зв'язки між Францією та Алжиром, створивши якусь форму асоціації. Однак тепер усвідомив, що це неможливо, та й, за великим рахунком, не потрібно.

Визнавши для себе у 1960 р. приреченість французького Алжиру, де Голль був змушений урахувати позицію армії та лобі «чорноногих». Однак війна для нього перетворилася з найважливішого пріоритету на найбільшу загрозу насущним інтересам Франції. «Тиждень барикад» – антипрезидентські маніфестації крайніх правих в Алжирі в січні 1960 р. – звільнив де Голля від зобов'язань перед «чорноногими». Президент проголосив ідею самовизначення Алжиру. У січні 1961 р. 75 % виборців у Франції й Алжирі підтримали самовизначення на референдумі.

Генеральський путч 1961 р. зазнав поразки через політичну недолугість вищих генералів, зруйнував політичний вплив французької армії. Головних змовників було засуджено до смертної кари, тисячі офіцерів звільнено з армії¹⁵. Путч розв'язав президентові руки. Після майже року переговорів, 18 березня 1962 р. Франція і *Le Comité français de Libération*

nationale (CFLN) підписали в Евіані угоду про незалежність Алжиру. Документ захищав деякі військові й економічні інтереси Франції, але фактично нічого не говорив про долю мільйона «чорноногих». Референдуми у Франції й Алжирі підтримали Евіанську угоду, і 3 липня де Голль проголосив незалежність Алжиру.

Відхід французів супроводжувався трагедією «чорноногих» і харкі, які мусили тікати з країни. Однак Франція звільнила себе від колоніальних проблем, відновила свій престиж і розв'язала собі руки для активної політики, яка забезпечила на наступні понад 30 років лідерські позиції у Європі. Відхід також дозволив розгромити *OAS* як терористичну парамілітарну організацію в самій Франції та закласти основи надійного й ефективного політичного режиму П'ятої республіки, який успішно функціонує й донині.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що основною проблемою метрополії в Алжирі було те, що статус-кво і французька політика не задовольняли мусульманське населення. Воно не мало майбутнього у французькому Алжирі, але були якісь невиразні надії на майбутнє в незалежній країні. Франція не знайшла відповіді на алжирський націоналізм. Утім, останнє не дивно. Над ліками від націоналізму билися найкращі голови найбільших світових імперій. Поки що безрезультатно.

Зі стратегічного погляду, Алжирська війна 1954–1962 рр. чітко підтвердила принцип «першості політики». Воєнна стратегія розв'язала суто військові проблеми, але створила складний комплекс політичних викликів: розширила політичну базу *FLN*, знищила суспільну підтримку війни у Франції. А найголовніше – зруйнувала міжнародні позиції Франції як демократичної, прогресивної та сучасної держави з мудрою і раціональною політикою.

Французьке керівництво виявилось недостатньо сильним, щоб зберегти французький Алжир, однак де Голль знайшов у собі сили змінити політику і захистити вищі інтереси країни, її майбутнє як великої європейської держави.

Алжирський націоналізм переміг у війні і загальмував розвиток країни на десятиліття. Однак провина – не тільки на переможцях, а й на французях, які своєю стратегією привели екстремістів до влади. Та не вони перші і вже точно – не останні.

¹³ Пропагандистські зусилля *FLN* були дуже успішні в США, зокрема в Нью-Йорку, де Генеральна Асамблея ООН розглядала «алжирське питання» кожен рік після 1955 р. Не менш успішним був і вашингтонський напрям, де націоналістам вдалося привернути на свій бік сенатора Дж. Кеннеді, майбутнього 35-го президента США.

¹⁴ США і СРСР у 1950–1960-ті роки з різних причин, але доволі послідовно здійснювали антиколонізаційну політику. Обидві держави були переконані в необхідності відновлення незалежності майбутнього Третього світу й ліквідації європейських колоніальних імперій.

¹⁵ Нікого із засуджених не розстріляли, у 1982 р. була проголошена амністія. У результаті путчу французька армія втратила свій вплив і надовго перестала існувати як важливий політичний чинник.